Izvorni znanstveni rad
UDK 314.743 : (091)(497.5)"18" –"19"
Primljeno 2017-12-14
Prihvaćeno 2017-12-18

ISELJAVANJE STANOVNIŠTVA ZAGREBAČKE ŽUPANIJE U RAZDOBLJU OD 1880. DO 1918. - U KONTEKSTU ODABRANIH DEMOGRAFSKIH IZVORA

Danijel Vojak – Filip Tomić, Zagreb

Sažetak

Prekomorsko iseljavanje stanovništva iz Zagrebačke županije započelo je 1880-ih ponajprije kao posljedica teških gospodarskih prilika. Nemogućnost točnog statističkog praćenja iseljavanja odrazila se na korištenje često (međusobno) različitih statističkih izvora, a jedna od posljedica toga je prisutnost znatnih razlika u literaturi vezanih uz procjene broja iseljenika. Kako bi se razumio proces i opseg iseljavanja stanovništva Zagrebačke županije u radu su analizom obuhvaćeni objavljeni statistički izvori u Statističkim godišnjacima, Izvješćima *i popisima stanovništva od 1880. do 1910., te neobjavljeni statistički izvori iz Hrvatskog državnog arhiva.*

Ključne riječi: Zagrebačka županija; prekomorsko iseljavanje, statistika

1. Uvod

Iseljavanje stanovništva hrvatskih krajeva predstavlja značajan društveni fenomen austrougarskog razdoblja hrvatske povijesti, te označava početak procesa kontinuiranog iseljavanja s područja Hrvatske do najnovijeg vremena. U razdoblju od 1880-ih do 1918. unutar tog procesa iseljavanja stanovništva hrvatskih područja, znatan dio njih dolazio je s prostora Zagrebačke županije. U radu će se nastojati utvrditi broj iseljenika i mjesta odakle su se oni najviše, ili najmanje iseljavali, te njihovu dobnu, spolnu i ekonomsku strukturu. Istraživanje će biti usmjereno na analizu iseljavanja stanovništva u prekomorske zemlje u kontekstu odabranih demografskih izvora. Koristit će se objavljeni statistički izvori, neobjavljeni statistički izvori iz Hrvatskog državnog arhiva i objavljena statistička građa (*Izvješća o stanju javne uprave u Županiji Zagrebačkoj* i *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*).

2. Općenito o iseljavanju stanovništva s hrvatskih područja u prekomorske zemlje od 1880. do 1918.

Iseljavanje stanovništva iz hrvatskih područja bilo je dio općeeuropskog emigracijskog procesa, za koji se procjenjuje da je u njemu od polovice 19. st. do otprilike drugog desetljeća 20. st. sudjelovalo nešto manje od 50 milijuna ljudi, što je ujedno iznosilo i nešto više od 12 posto ukupne europske populacije na prijelazu stoljeća.[1] Iako je nepobitno da je u svim europskim zemljama istaknuti emigracijski val, bez presedana u dotadašnjoj povijesti, bio povezan s epohalnom promjenom političkih, društvenih, demografskih i ekonomskih struktura, uređenja i odnosa, koje najčešće označavamo pojmom "modernizacije", jednako je tako potrebno istaknuti i političke, društvene, demografske i ekonomske specifičnosti pojedinih područja, koje su utjecale na konkretne poticaje i razloge za masovno iseljavanje stanovništva, doprinosile njihovom ranijem ili kasnijem uključivanju u emigracijske tokove te određivale demografske i socijalne posljedice iseljavanih područja. Što se hrvatskih područja tiče, većina autora se slaže da je glavni poticaj iseljavanju stanovništva predstavljao slab ekonomski položaj seoskog stanovništva, obilježen neracionalnim, tehnološki zastarjelim i nedovoljno produktivnim gospodarstvima, agrarnim krizama popraćenim čestim prirodnim nepogodama te znatnim poreznim opterećenjem.[2] Iako su prvi valovi iseljavanja započeli 1860-ih, i to uglavnom s područja Dalmacije i Hrvatskog primorja, početak procesa masovnog iseljavanja s kontinentalnog područja, koje je i u fokusu interesa našega rada, počinje 1880–ih godina. Prostor o kojemu govorimo područje je Kraljevine Hrvatske i Slavonije, koje se upravo početkom 1880–ih, konačnim pripajanjem Vojne krajine, oblikuje kao teritorijalna cjelina s određenim samoupravnim pravima unutar Ugarskoga kraljevstva, i dobiva obilježja političkog, upravnog, društvenog i gospodarskog entiteta, istovremeno bremenitog brojnim strukturalnim modernizacijskim problemima i slabostima. Uslijed demografskog pritiska, izazvanog početnim fazama modernog procesa demografske tranzicije te naznačenih slabosti ekonomske i socijalne strukture, dominantno oslonjenih na nera-

[1] Massey, Douglas, S. 1988. „Economic Development and International Migration in Comparative Perspective". *Population and Development Review*, vol. 14, No. 3: 383 – 413.

[2] Gross, Mirjana; Szabo, Agneza. 1992. *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih 19. st.* Zagreb: Globus; Szabo, Agneza. 1992. "Iseljavanje pučanstva iz Banske Hrvatske u Sjevernu Ameriku i druge prekomorske zemlje između 1901. i 1910. ", u: *Susret svjetova (1492.-1992.): Hrvati i Amerike)*, ur. Zdravko Sančević. Zagreb: Institut za razvoj i međunarodne odnose,:181 - 189.; Antić, Ljubomir. 1992. *Hrvati i Amerika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za primijenjena društvena istraživanja Sveučilišta: 75 – 84.; Čizmić, Ivan. 1974.-1975. "O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880 - 1914." *Historijski zbornik*, Zagreb, god. 23 – 24: 27 - 47.; Dizdar, Zdravko; Leček, Suzana. 2003. *Zagrebačka županija*. Zagreb: Zagrebačka županija: 46.

zvijenu, rudimentarnu agrarnu proizvodnju, procjenjuje se da se u razdoblju od 1890. do 1910. iselilo s prostora Banske Hrvatske više od 200 000 osoba.[3] U našem prilogu usredotočit ćemo se na iseljavanje iz Zagrebačke županije.

3. Izvori o iseljavanju stanovništva Zagrebačke županije

Kako bi se ustanovili razmjeri iseljavanja stanovništva Zagrebačke županije u razdoblju od druge polovice XIX. st. do 1918., potrebno je analizirati više vrsta statističkih izvora. I danas ostaju istraživački izazovni problemi u vezi s procesom iseljavanja iz hrvatskih krajeva, a važan razlog tome leži i u činjenici manjkavosti posve pouzdanih statističkih podataka o iseljavanju te u različitosti podataka koje nam posreduju različiti izvori. Problem se pokazuje već na onodobnoj legislativnoj i upravnoj razini. Naime, državne vlasti u Austro–Ugarskoj nisu mnogo pozornosti posvećivale iseljeničkoj problematici, već su s nekoliko restriktivnih zakonskih odredbi nastojale regulirati (ograničiti) bavljenje emigrantskim poslovima i poticanje na iseljavanje, a glavni motiv bio im je spriječiti nekontrolirani odljev vojnih obveznika. Takav opći stav reflektirao se i na vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji, koje su također početkom 20. st. donijele nekoliko odredbi kojima su nastojale ograničiti, a kasnije i spriječiti masovno iseljavanje stanovništva. Bio je, primjerice, osnovan i Iseljenički fond, ali nikada nije donesen sveobuhvatan zakon o iseljavanju.[4] Vlasti u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji tek su potkraj 19. st. započele voditi statističko praćenje kretanja iseljavanja stanovništva. Svatko onaj koji se htio iseliti, privremeno ili trajno napustiti svoje zavičajno mjesto, nije bio obvezan svoj odlazak prijaviti vlastima, izuzev onih koji su trebali putne isprave.[5] Neobveznost službene prijave iseljavanja činilo je time osnovnu prepreku za statističko praćenje iseljeništva. Doduše, Milovan Zoričić, predstojnik Kraljevskog statističkog ureda u Zagrebu, prepoznao je u pripremi provođenja popisa stanovništva 1880. kako je potrebno popisivati "trajno i prelazno odsutne" stanovnike, ponajprije misleći na česte unutrašnje migracije stanovništva.[6] No, već u pripremi za provođenje sljedećeg popisa iz 1890. Zoričić ističe kao problem popisivanje iseljenika u prekomorske zemlje. Tako navodi da "...dok si je on [narod, *op.a.*] prije

---

[3] Szabo, Agneza. 1992. "Iseljavanje pučanstva iz Banske Hrvatske": 181 - 183; 186 ; 188 - 189.; Nejašmić, Ivica. 1990. „Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. st. do 1981. - pokušaj kvantifikacije", *Migracijske teme*, god. 6, br. 4: 511 - 526.

[4] Čizmić, Ivan. 1998. „Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tijekova", *Društvena istraživanja*, 7, 1 – 2 (33 - 34): 127 – 146; Čizmić, Ivan. 1974.-1975. "O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880 - 1914.": 41 – 46.

[5] Lakatoš, Josip. 1914. *Narodna statistika*. Zagreb: Vlastita naklada: 63.

[6] Zoričić, Milovan. 1880. *Popis žiteljstva godine 1880.* Zagreb. Tiskara "Narodnih Novinah": 14, 20.

zaslužbu ponajviše tražio drugdje u zemlji, kreće se on danas više negoli prije u daleke krajeve, u Ameriku i drugamo, gdje ima prilike radnji i gdje se ova dobro plaća, i to ne samo iz područja spomenutih županija [Ličko – krbavske županije i Modruško–riječke županije, op.a.] već takodjer iz susjednih im kotara (jastrebarskog i karlovačkog) županije zagrebačke...".[7]

Zbog toga je na području Ličko–krbavske županije, Modruško–riječke županije i kotareva Jastrebarsko i Karlovac u Zagrebačkoj županiji provedeno posebno popisivanje svih "odsutnika". Oni su morali ispunjavati posebne popisnice, na kojima su odgovarali na pitanja o trajanju, mjestu i vrsti posla u odsutnosti. Zoričić je bio svjestan kako neće biti moguće dobiti precizne podatke o svakom pojedinom "odsutniku", ali je isto tako prepoznao začetke novog društvenog procesa i shvaćao je važnost njegova praćenja.[8] Zoričićeva spoznaja o potrebi prilagođavanja statističkih instrumenata praćenju sve intenzivnijeg i rasprostranjenijeg iseljavanja stanovništva, korespondirala je i s interesom javnosti, koja je također prepoznala taj novi društveni fenomen. Najuglednije i najnakladnije tiskovine počinju tako sredinom 1880–ih izvještavati o iseljavanju ljudi iz Zagrebačke županije, poglavito iz jaskanskog i karlovačkog kraja.[9] Ističu se pritom izrazito negativne posljedice na gospodarstveni i društveni život Hrvatske i Slavonije, gubitak seljaštva iseljavanjem, gubitak "najsigurnije podloge države i najjače njezine obrane".[10] No, donose novine vijesti i o iseljavanju ne samo siromašnijih seljaka nego i bogatijih posjednika, kao i ostalih slojeva stanovništva (obrtnika, radnika i dr.).[11]

Zoričić je prilikom objave podataka iz popisa 1890. istaknuo nemogućnost točnog određivanja opsega iseljavanja i doseljavanja, a pritom je podatke o iseljavanju stanovništva temeljio na procjeni između očekivanog (procijenjenog) prirasta stanovništva i stvarnog ("faktičnog") popisanog njegovog broja. Osim toga, Zoričić je uslijed nepovoljnih gospodarskih prilika procijenio da će proces iseljavanja jačati,[12] što se doista potvrdilo u Zagrebačkoj županiji, iz koje je stanovništvo u znatnom broju iseljavalo u prekomorske zemlje. Da bi se dodatno

[7] Zoričić, Milovan. 1890. *Popis žiteljstva godine 1890.* Zagreb. Tipografski zavod "Narodnih Novina": 18.

[8] Ibid: 19.

[9] "U Ameriku!", *Obzor*, 16.VII.1886., br. 160: 3.

[10] "Iz podžupanije karlovačke putuju seljaci u Ameriku". *Obzor*, 12.III.1887., br. 58: 1 – 2.; "Uprava i izseljavanje". *Obzor*, 9.IV.1891., br. 80: 1 – 2.; "Ode na narod u Ameriku". *Obzor*, 11.III.1901., br. 58: 1 – 2.

[11] "Polazak u Ameriku", *Občinar*, 14.VII.1900., br. 28: 218 – 219.; Lang, Milan. 2009. *Samobor: Narodni život i običaji*. Samobor: Grad Samobor, Gradska knjižnica Samobor, Meridijani. (pretisak): 407 – 408.

[12] *Popis žiteljstva 1890.* 1891. Zagreb: Kralj. zem. statistički ured: 6.

regulirao rad Statističkog ureda u prikupljanju podataka o iseljavanju stanovništva, 12. prosinca 1898. izdana je banska naredba o redovitom sabiranju podataka za statistiku iseljavanja i doseljavanja. Ovom naredbom propisano je, između ostalog, kako će od 1. siječnja 1899. na području Hrvatske i Slavonije općinska i gradska poglavarstva početi prikupljati statističke podatke o "izseljavanju i doseljavanju preko granica zemlje".[13] Zatim su propisane obveze i vremenski rokovi u kojem su lokalne (općinske, kotarske i gradske) vlasti obvezne godišnje voditi statističko praćenje iseljeništva i podatke proslijediti Statističkom uredu u Zagrebu.[14] Ovom odredbom omogućeno je Statističkom uredu kontinuirano praćenje iseljeništva. No, svi problemi u statističkom praćenju nisu bili riješeni. Zoričić je nastavio isticati poteškoće u statističkom praćenju iseljavanja[15], ustrajno pokušavajući usavršiti metodologiju kako bi zadovoljio zanimanje javnosti sve zainteresiranije za problem iseljavanja stanovništva.[16] Pri posljednjem popisu stanovništva prije Prvoga svjetskog rata Rudolf Signjar, Zoričićev nasljednik na mjestu ravnatelja Kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu, također je istakao nemogućnost potpunog statističkog obuhvaćanja opsega iseljavanja, ali se uzdao da su prikupljeni statistički podaci dovoljno dobri kako bi posredovali bar približnu sliku o razmjerima iseljavanja.[17]

Osim Statističkog ureda koji je kao službena institucija Zemaljske vlade provodio statističko praćenje iseljeništva, razni uredi (predstavništva) parobrodarskih poduzeća bilježili su putnike koje su prevozili u prekomorske zemlje.[18] Takvi podaci često su objavljivani u novinama. No, njihov nedostatak činilo je neprecizno vođenje, tako da su iseljenici iz Hrvatske i Slavonije često iskazivani samo kao državljani Ugarske, ili Austro–Ugarske. Također, parobrodarska poduzeća bilježila su samo iseljenike koji su se legalno iseljavali, dok je znatan dio njih nastojao, i

[13] Smrekar, Milan. 1902. *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, sv. III. Zagreb: Ignjat Granitz: 191 – 192.; Lakatoš, Josip. 1914. *Narodna statistika*: 63.

[14] Smrekar, Milan.1902. *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*: 192 – 197.

[15] Zoričić, Milovan. 1900. "Porast žiteljstva poslije 1890.". *Viestnik kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu*, knj. II: 100..

[16] Zoričić, Milovan. 1900. "Naši izseljenici u sjedinj. državama američkim". *Viestnik kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu*, knj. II: 108.; Zoričić, Milovan. 1900. "Naši izseljenici u sjedinjenim državama američkim". *Obćinar*, 23.VI.1900., br. 25, 18: 194.; *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*. 1902. Zagreb: Kralj. zem. statistički ured: vi.

[17] *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*. 1914. Zagreb: Kralj. zem. statistički ured.: 64 – 65.

[18] Lakatoš, Josip. 1914. *Narodna statistika*: 63.

[19] Ibid: 63.

dijelom uspijevao, ilegalno se iseliti (s tuđom putovnicom i sl.).[19]

Iz navedenog se može primijetiti kako je statističko praćenje prekomorskog iseljavanja stanovništva iz Hrvatske i Slavonije započelo relativno kasno. Osim toga, nepostojanje jedinstvene (međunarodne) metodologije statističkog praćenja iseljavanja dodatno je onemogućilo praćenje (i shvaćanje) ove problematike, što sve predstavlja teškoće u numeričkom određivanju opsega iseljavanja stanovništva Zagrebačke županije, kao i njegovih ključnih demografskih i socijalnih karakteristika. U ovome radu koristili smo se objavljenim publikacijama zagrebačkog Kraljevskog statističkog ureda, kojima pripadaju posebne edicije s rezultatima pojedinih popisa stanovništva, kao i nezaobilazni *Statistički godišnjak* I i II, u kojima su objavljeni podaci nastali "sabiranjem" podataka Statističkog ureda i pojedinih Odjela Zemaljske vlade, koji su radi svojih upravnih potreba vodili posebnu (iseljeničku) statistiku.[20] Također, koristili smo se i izvornim arhivskim podacima popisa stanovništva, koje se čuvaju u fondu Republičkog zavoda za statistiku SRH, ali i *Izvješćima o stanju javne uprave u Županiji zagrebačkoj*, koja su u razdoblju 1896.–1914. objavljivala i podatke o iseljavanju stanovništva s područja županije.

4. Analiza iseljavanja stanovništva Zagrebačke županije u razdoblju od 1880. do 1918.

Zagrebačka županija bila je formirana u sklopu općeg administrativno–teritorijalnog preustroja Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1886., te je postala njezina najmnogoljudnija i teritorijalnim opsegom najveća županija. Ona je bila sastavljena iz područja koja su činila negdašnji Provincijal, a u svom južnom dijelu gotovo u potpunosti iz područja koja su činila negdašnju Bansku krajinu.

U desetljeću 1881. – 1890. Zagrebačku županiju u demografskom je razvoju, kao uostalom i čitavo područje Hrvatske i Slavonije, obilježavao početak modernog procesa demografske tranzicije, kojega su karakterizirale iznimno visoke stope nataliteta, koje su osiguravale i visoke stope prirodnog prirasta stanovništva. Ova županija tako je u spomenutom desetljeću zabilježila porast stanovništva od 14,11%. Međutim, porast stanovništva 1890. u odnosu na 1880. baziran samo na prirodnom prirastu iznosio bi u županiji 16,03%,[21] što ukazuje na činjenicu da je migracijski odljev stanovništva bio veći nego priljev. U pogledu negativnog migracijskog salda Zagrebačka županija se u ovome desetljeću pridružila trima "hrvatskim" županijama (Ličko–krbavska, Modruško–riječka, Varaždinska), koje su

[20] *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I 1905.* 1913. Zagreb: Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu: iv.

[21] Lakatoš, Josip. 1914. *Narodna statistika*: 3.

s njom dijelile tu karakteristiku. U apsolutnim brojevima, u Zagrebačkoj županiji 1890. opisana su 449 262 prisutna stanovnika.[22] To bi ujedno značilo da bi, ukoliko izračunamo predviđeni porast stanovništva na temelju prirodnog prirasta u razdoblju 1881. – 1890., on iznosio nešto više od 7000 osoba u odnosu na one koji su faktično popisani.[23] Međutim, s obzirom da je županija bilježila i određenu stopu imigracije, broj popisanog "'privremeno odsutnog" stanovništva bio je mnogo viši, što možemo vidjeti i iz sljedeće tablice ***(Tablica 1)***.

Iz tablice iščitavamo da je godine 1890. u Zagrebačkoj županiji 20 063 stanovnika popisano kao "privremeno odsutno" (uključujući grad Zagreb taj broj je 20 787 stanovnika), što je iznosilo 4,47% od popisanog "prisutnog stanovništva" (4,25% uključimo li u izračun grad Zagreb). Prema takvom udjelu "odsutnika", Zagrebačka županija nalazila se iza Modruško–riječke (12,40% "odsutnika" u odnosu na popisano prisutno stanovništvo) i Ličko–krbavske (8,99% ''odsutnika") županije, ali se, uzmemo li u obzir omjer stanovništva koje je odselilo u "inozemstvo", nalazila na drugom mjestu među županijama u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, s obzirom da je u Zagrebačkoj županiji od svih "odsutnika", 24,22% popisano kao "odsutno u inozemstvu" (23,59% uračunamo li i grad Zagreb) te je jedino u Modruško–riječkoj županiji taj omjer bio viši (35,36% "odsutnika" bilo je popisano kao "odsutno u inozemstvu"). I u apsolutnom i u relativnom iznosu kotarevi s najvišim brojem "odsutnog" stanovništva bili su Karlovac (9,62% "odsutnih" u odnosu na popisano prisutno stanovništvo kotara) i Jastrebarsko (7,02% "odsutnika"), dok su iznadprosječne udjele "odsutnika" u odnosu na popisano prisutno stanovništvo bilježili mahom južni kotarevi županije koji su u cijelosti (Vrginmost 5,02% "odsutnika", Petrinja 4,76%, Kostajnica 4,52%, Glina 4,10%) ili jednim svojim dijelom (Pisarovina 4,74%) pripadali području bivše Vojne krajine. Ne iznenađuje da su navedeni kotarevi ujedno prednjačili i po broju "odsutnika" u inozemstvu. Iako su u toj kategoriji ''odsutnika" uvjerljivi predvodnici bili kotarevi

[22] Broj popisanog stanovništva odnosi se na civilno i vojno prisutno stanovništvo. Jednako tako, moramo napomenuti kako smo iz brojčanog stanja stanovništva Zagrebačke županije radi lakše usporedbe s kasnijim popisima stanovništva izuzeli grad Zagreb. Naime, do 1895. grad Zagreb je bio sastavnim dijelom Zagrebačke županije, da bi te godine, novim zakonskim odredbama, zajedno s gradovima Varaždinom, Osijekom i Zemunom, bio uzdignut na status županije i postao zasebna upravno–teritorijalna jedinica.

[23] Točan broj vrlo je teško izračunati zbog toga što se podaci o prirodnom prirastu u županiji temelje samo na podacima o civilnom stanovništvu, dok smo mi u radu, sukladno metodologiji upotrebljavanoj u popisima od 1890., radi lakše usporedbe odlučili iskazivati popisano prisutno i civilno i vojno stanovništvo. Ilustracije radi, u Zagrebačkoj županiji 1890. popisano je 5728 osoba koje pripadaju vojsci (HR – HDA, Republički zavod za statistiku SRH, f. 367, k. 16). Ipak, toliki broj popisanih vojnih osoba nije značajno utjecao na podatke o prirodnom i faktičnom kretanju stanovništva.

TABLICA 1. Privremeno odsutno stanovništvo u Zagrebačkoj županiji 1890.

KOTAR	PRISUTNO STANOVNIŠTVO			BROJ ODSUTNIH								UKUPNO ODSUTNIH		
				HRVATSKOJ I SLAVONIJ		UGARSKOJ		AUSTRIJI	INOZEMSTVU	VOJSCI				
	m	ž	uk	m	ž	m	ž	m	m	m	ž	m	ž	uk
Dugo selo	9562	9587	19149	208	65	6		5	8	111		338	67	405
Glina	20899	19906	40805	908	506	7	5	15	43	151		1124	549	1673
Gorica velika	15230	14949	30179	503	139	3		9	11	135		661	143	804
Jastrebarsko	18556	20250	38806	505	272	9	1	119	1641	87		2361	365	2726
Karlovac	21478	23792	45270	864	479	17	1	127	2469	218		3695	662	4357
Kostajnica	19429	18728	38157	798	512	15	1	22	136	164		1135	591	1726
Petrinja	16146	15711	31857	721	561	7	3	10	41	146		925	592	1517
Pisarovina	10715	10678	21393	605	247	6	2	4	34	112		761	252	1013
Samobor	12093	11534	23627	440	247	4	2	41	13	125		623	259	882
Sisak	12691	12728	25419	236	131	6	2	9	5	130		386	143	529
Stubica	14837	15104	29941	525	234	2		19	6	221		773	236	1009
Sveti Ivan Zelina	12958	12807	25765	175	65	4		7	1	61		248	69	317
Vrginmost	12716	12463	25179	672	419	3	4	26	29	74		804	460	1264
Zagreb	16643	16647	33290	588	299	6		24	7	171		796	307	1103
GRAD														
Karlovac	4170	2885	7055	73	30	4	4	26	10	24		137	50	187
Kostajnica	1051	1050	2101	84	51	4	1	4	6	8		106	59	165
Petrinja	2767	2261	5028	87	42	6	2	14	9	18		134	55	189
Sisak	3164	3077	6241	91	40	8	2	17	7	26		149	48	197
Zagreb	20816	19452	40268	332	111	26	19	98	28	56		540	184	724
ŽUPANIJA UKUPNO	245921	243609	489530	8415	4450	143	49	596	4504	2038		15696	5091	20787

Izvor: HR - HDA, *Republički Zavod za statistiku SRH*, f. 367, kut. 14, 1890.

Jastrebarsko (63,02% "odsutnika" popisano je kao "odsutno u inozemstvu) i

TABLICA 2. Privremeno odsutno stanovništvo kotara Jastrebarsko i Karlovac prema popisu stanovništva iz 1890.

Kotar	Upravna općina	Hrvatska i Slavonija	Austro - Ugarska	Amerika	Ostale zemlje	Nepo-znato	Ukupno
Jastrebarsko	Cvetković	22	1	116		1	140
	Jastrebarsko	30	7	14	2	1	54
	Kalje	63	8	217		1	289
	Krašić	192	14	202		13	421
	Petrovina	83	3	99	1	10	196
	Plešivica	127	19	17	1	2	166
	Sošice	117	101	384	71	19	692
	Sv. Jana	25	1	72		1	99
	Vivodina	68	30	476	1	3	578
	Ukupno	**727**	**184**	**1597**	**76**	**51**	**2635**
Karlovac	Banija	46	11	92		1	150
	Draganić	36	4	127		3	168
	Novigrad	358	46	629	44	17	1094
	Ozalj	310	28	571	1	19	929
	Ribnik	249	96	944	17	20	1326
	Riečica	64	9	89		14	176
	Švarča	172	15	44		20	251
	Ukupno	**1233**	**210**	**2496**	**62**	**94**	**4094**

Izvor: HDA, *Republički zavod za statistiku SRH*, f. 367, kut. 10.

Karlovac (59,77% "odsutnika" u inozemstvu) i ovdje nalazimo u ostalim južnim kotarevima županije nešto više omjere iseljenih u inozemstvo nego što je to bio slučaj u sjevernim kotarevima (Kostajnica 11,99%, Glina 4,60%, Vrginmost 4,03%, Petrinja 3,89%, Pisarovina 3,46%, dok je od preostalih kotareva županije još samo Dugo selo imalo više od 2% stanovništva koje boravi u inozemstvu). Nažalost, pri popisu stanovništva 1890. nisu bili prikupljani podrobniji podaci o zemljama iseljavanja stanovništva, odnosno, kao što smo već naglasili, ti podaci su prikupljani samo za ona područja u kojima je već bio primijećen masovniji odlazak stanovništva izvan granica Austro–Ugarske Monarhije. Stoga za područje

Zagrebačke županije imamo takve podatke za kotareve Karlovac i Jastrebarsko, koje prikazujemo sljedećom tablicom ***(Tablica 2)***.

Iz ***Tablice 2*** je vidljivo da se u njoj izneseni brojevi u potpunosti ne podudaraju s brojevima iznijetima u ***Tablici 1***, što nam svjedoči o nepreciznostima i metodološkim nedorečenostima pri provedbi popisa stanovništva. Ipak, ti podaci nam ne uskraćuju mogućnost ključnih zaključaka, prema kojima je razvidno da je onaj dio stanovništva kotareva Karlovac i Jastrebarsko koji je selio izvan granica Austro–Ugarske Monarhije dominantno već iseljavao prema Americi (odnosno Sjedinjenim Američkim Državama). To se isto ne može sa sigurnošću reći i za stanovništvo ostalih kotareva u Zagrebačkoj županiji koje je bilo popisano kao "odsutno u inozemstvu", jer su se određeni dijelovi stanovništva iseljavali, primjerice, i u Kraljevinu Srbiju, ali vrlo vjerojatno su i u tim kotarevima 1880–ih stvoreni uvjeti, ne samo demografski i materijalni nego i društveni, pa i mentalni, za prekooceansko iseljavanje. U svakom slučaju, glavni potisni faktor iseljavanja bili su problemi u agraru, koji su eskalirali s demografskom ekspanzijom i sve jačim pritiskom na zemlju, a koji nisu bili kompenzirani u dovoljnoj mjeri sukladnim razvojem urbanih Središta.[24] Emigracijska kretanja još su uvijek bila, osim u kotarevima jastrebarskom i karlovačkom, pretežito usredotočena na iseljavanje u druge krajeve Hrvatske i Slavonije, odnosno, kako nam pokazuju popisi "zavičajnika" s područja Zagrebačke županije, s područja južnih kotareva županije stanovništvo je pretežito na rad odlazilo u "slavonske" županije (naročito Požešku i Bjelovarsko–križevačku), dok su sjeverniji kotarevi gravitirali u većoj mjeri prema gradu Zagrebu (HR – HDA, Republički zavod za statistiku SRH, f. 367, k. 10).[25]

Popis stanovništva 1900. donosi nam različite podatke o broju "privremeno odsutnih" iz triju izvora koje imamo na raspolaganju. S obzirom da se sva tri izvo-

---

[24] Iako u izvorima ne postoje podaci koji bi nam omogućili neposrednu spoznaju socijalne strukture iseljenika, do nje s priličnom vjerojatnošću možemo doći putem statističkih podataka i posrednom analizom. Naime, i statistike stanovništva, a ne samo narativni izvori, ukazuju da se iz Zagrebačke županije mahom iseljavalo stanovništvo ovisno o poljoprivredi. Podaci o strukturi "zvanja i zanimanja" u toj županiji 1890. svjedoče nam o dominaciji agrarne djelatnosti. Jedino je u kotaru Samobor popisano manje od 90% stanovništva ovisnog o poljoprivrednoj djelatnosti (točnije 86,61%), dok je u svim ostalim kotarevima ona iznosila od 92,35% (karlovački kotar) do 97,24% (kotar Vrginmost) (HR – HDA, *Republički zavod za statistiku SRH,* f. 367, k. 11). Posebno teško je, primjerice, u "najiseljeničkijim" kotarevima, jastrebarskom i karlovačkom, bilo u vinogradarstvu. Prvi s 5,01% površine vinograda od ukupne gospodarske površine, a drugi s 2,69% površine vinograda od ukupne gospodarske površine, imali su iznadprosječni udio površine vinograda u ukupnoj površini gospodarstava (2,19% je bio prosjek za županiju), međutim, prema popisu gospodarstava iz 1895. godine 96,71% od ukupne površine vinograda u karlovačkom i 89,10% u jastrebarskom kotaru bilo je već napušteno ili iskrčeno (*Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895.* 1898. Zagreb: Kralj. zemaljski statistički ured: 22 – 26; 38.

[25] HR – HDA, *Republički zavod za statistiku SRH*, f. 367, k. 10

ra temelje upravo na popisu stanovništva, iz razloga što su podrobniji mjesečni izvještaji o migracijskim kretanjima započeli tek krajem stoljeća, to nam svjedoči o metodološkim nedorečenostima, ali i o poteškoćama pri pokušaju preciznog ustanovljivanja "privremeno odsutnog" stanovništva. Rezultate "odsutnika" u popisu 1900. donosimo u ***Tablicama 3 i 4*** prema podacima iz arhivskih izvora i prema *Statističkom godišnjaku I.*

Kao što možemo vidjeti iz tablica broj "privremeno odsutnih" iz Zagrebačke županije se u ova dva izvora razlikuje za 1595 osoba. On se, naravno, više ili manje razlikuje i na razini upravnih kotareva, što je ponegdje i djelomična posljedica administrativno-teritorijalnih promjena.[26] Bez obzira na te promjene, ostaje nam činjenica značajnijeg otklona apsolutnog broja "privremeno odsutnih" između dvaju prezentiranih izvora. Usporedimo li te izvore s već analiziranim rezultatima popisa stanovništva 1890., primjećujemo smanjenje i apsolutnog i relativnog broja "privremeno odsutnih" iz županije. Međutim, ono što je bitnije, podaci iz 1900. nepobitno nam pokazuju promjenu u trendovima iseljavanja i svjedoče o stalno rastućem prekooceanskom iseljavanju. Iako se udio "privremeno odsutnih" u županiji 1900. smanjio, ovisno o izvoru, na 3,33% do 3,66% u odnosu na popisano prisutno stanovništvo, u oba se izvora dominantnima pokazuju iseljeni u Ameriku. Oni, zajedno s "odsutnima drugdje u inozemstvu", ponovno ovisno o izvoru, zauzimaju između 57,19% i 64,20% svih "odsutnika", što u odnosu na 1890. predstavlja povećanje te kategorije stanovništva između 105% i 109%. Zanimljivi su u ovm kontekstu i podaci koje je iznio Milovan Zoričić u službenoj publikaciji koja je donijela neke od glavnih rezultata popisa stanovništva 1900. U njoj su iznijeti samo "privremeno odsutni u inozemstvu" te se tu pojavljuje čak i njihov najviši broj u odnosu na tri izvora koja smo imali na raspolaganju.

Ono što je ostalo nepromijenjeno u odnosu na 1890. koncentracija je prekooceanskog iseljeništva u južnim i zapadnim područjima županije, s potpunom dominacijom kotareva Karlovac i Jastrebarsko (zajedno s gradom Karlovcem oni su činili više od 60% ukupno "privremeno odsutnih" iz županije i više od 87% "privremeno odsutnih u inozemstvu"). Iako je s obzirom na prikazanu različitost podataka teško pružiti preciznu sliku iseljeništva iz Zagrebačke županije, možemo se ponovno osvrnuti i na razliku između faktično popisanog stanovništva i pri rodnog prirasta u županiji u desetljeću 1891. – 1900. Dolazimo tako do podatka

[26] Naime, podaci iz popisa stanovništva uređeni su prema administrativno – teritorijalnoj podjeli kakva je postojala u trenutku provođenja popisa, dok je *Statistički godišnjak I* predstavljao naknadnu preradu podataka popisa stanovništva, uvažujući administrativno–teritorijalno stanje kakvo je postojalo 1905.

TABLICA 3. Privremeno odsutno stanovništvo u Zagrebačkoj županiji 1900.

KOTAR	PRISUTNO STANOVNIŠTVO			BROJ ODSUTNIH					UKUPNO ODSUTNIH
	m	ž	uk	HRVATSKOJ I SLAVONIJI	AUSTRO - UGARSKOJ	AMERICI	DRUGDJE U INOZEMSTVU	NEPOZNATO	
Dugo selo	10392	10272	20664	383	32		4	7	426
Dvor	12829	12081	24910	211	74			7	292
Glina	21220	21231	42451	578	93	177		4	852
Gorica velika	17076	16888	33964	291	31	3	5	13	343
Jastrebarsko	18092	20668	38760	463	258	3644	48	26	4439
Karlovac	20525	24286	44811	775	152	4996	49	53	6025
Kostajnica	13644	13272	26916	460	76	3	1	15	555
Petrinja	15157	14987	30144	454	62	22	10	24	572
Pisarovina	10704	11164	21868	160	37	419	6	39	661
Samobor	12520	12437	24957	276	59	160	4	22	521
Sisak	13195	13246	26441	215	63			25	303
Stubica	16801	17013	33814	331	45	2	3	5	386
Sveti Ivan Zelina	14543	14247	28790	334	32		2		368
Vrginmost	12369	12667	25036	437	59	458	4	19	977
Zagreb	18419	18473	36892	311	102	4	3	22	442
GRAD									
Karlovac	4279	3117	7396	125	49	14	4	1	193
Petrinja	3013	2366	5379	54	8				62
Sisak	3706	3341	7047	108	46	2	5		161
ŽUPANIJA UKUPNO	**238484**	**241756**	**480240**	**5966**	**1278**	**9904**	**148**	**282**	**17578**

Izvor: HR - HDA, *Republički Zavod za statistiku SRH*, f. 367, kut. 19.

TABLICA 4. Privremeno odsutno stanovništvo u Zagrebačkoj županiji 1900.

KOTAR	PRISUTNO STANOVNIŠTVO			BROJ ODSUTNIH U					UKUPNO ODSUTNIH
	m	ž	uk	HRVATSKOJ I SLAVONIJI	AUSTRO - UGARSKOJ	AMERICI	DRUGDJE U INOZEMSTVU	NEPOZNATO	
Dugo selo	10392	10272	20664	219	32		4	6	261
Dvor	12829	12081	24910	189	47			3	239
Glina	21220	21231	42451	446	89	179	1	3	718
Gorica velika	17076	16888	33964	278	46	4		11	339
Jastrebarsko	18092	20668	38760	254	250	3826	41	8	4379
Karlovac	20525	24286	44811	342	103	4765	47	46	5303
Kostajnica	13644	13272	26916	305	117	5	2	12	441
Petrinja	15157	14987	30144	296	84	22		6	408
Pisarovina	10704	11164	21868	128	39	438	4	27	636
Samobor	12520	12437	24957	213	47	159	2	15	436
Sisak	13195	13246	26441	227	66		2	17	312
Stubica	16801	17013	33814	314	45	2	3	5	369
Sveti Ivan Zelina	14543	14247	28790	203	33		1	1	238
Vrginmost	12369	12667	25036	244	76	461	1	11	793
Zagreb	18419	18473	36892	325	47	4		1	377
GRAD									
Karlovac	4279	3117	7396	184	66	278	2	5	535
Petrinja	3013	2366	5379	54	9				63
Sisak	3706	3341	7047	84	43	4	4	1	136
ŽUPANIJA UKUPNO	**238484**	**241756**	**480240**	**4305**	**1239**	**10147**	**114**	**178**	**15983**
Zagreb	30976	30026	51002	526	165	3	44	19	757

Izvor: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I, 1905*. Zagreb: Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, 1913.: 144.

da je na osnovi prirodnog prirasta porast stanovništva u Zagrebačkoj županiji u TABLICA 5. Privremeno odsutno stanovništvo Zagrebačke županije u inozemstvu 1900.

Kotarevi, gradovi	Službeni (objavljeni) podaci 1900.
K. Dugo Selo	24
K. Dvor	38
K. Glina	201
K. Velika Gorica	34
K. Jastrebarsko	4075
K. Karlovac	5150
K. Kostajnica	66
K. Petrinja	51
K. Pisarovina	449
K. Samobor	196
K. Sisak	53
K. Stubica	43
K. Sv. Ivan Zelina	18
K. Topusko	
K. Vrginmost	484
K. Zagreb	31
G. Karlovac	37
G. Petrinja	4
G. Sisak	34
Ukupno Zagrebačka županija	10988

Izvor: Zoričić, Milovan. 1902. *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Kralj. zem. statistički ured: 6 - 10, 26.

posljednjem desetljeću 19. st. iznosio 10,6%,[27] dok je porast popisanog prisutnog stanovništva iznosio 6,90%. Taj nam podatak, jednako kao i podaci za desetljeće 1881. – 1890., ponovno pokazuje negativni migracijski saldo županije, jer dok je popisano povećanje broja stanovnika između popisa stanovništva 1890. i 1900. iznosilo u apsolutnom broju 30 978, predviđeni porast stanovništva na osnovi prirodnog prirasta iznosio bi nešto više od 47 500 osoba. Razlika između ta dva broja kreće se u okvirima podataka o "privremeno odsutnima" koju su nam posredovali iznijeti izvori.[28]

Razmjere, posljedice i teritorijalnu rasprostranjenost iseljavanja u županiji možemo provjeriti i preko podataka o dobnoj strukturi stanovništva, kao i o omjeru između ženskog i muškog stanovništva. Dostupni podaci pokazuju da su 89,73% svih "privremeno odsutnih" stanovnika u županiji činili muškarci. Oni su činili i 92,76% "odsutnika" u inozemstvu te 92,77% kategoriziranih kao "odsutnici" u Americi. Istovremeno, 92,34% "odsutnika" činili su ljudi u dobi između 15 i 59 , koji su činili i 97,15% "odsutnih" u Americi.[29] Pogledamo li sada omjer ženskog prema muškom stanovništvu, on je 1900. za Zagrebačku županiju iznosio 102 žene na 100 muškaraca. Na županijskoj razini to nam pokazuje još uvijek uravnoteženu sliku. Međutim, u kotarevima koje smo izdvojili kao "najiseljeničkije", taj omjer je značajnije bio na strani žena. Tako je u karlovačkom kotaru dolazila 121 žena na 100 muškaraca, u jastrebarskom kotaru 114 žena na 100 muškaraca, u kotaru Pisarovina 104 žene na 100 muškaraca, a u kotaru Vrginmost 103 žene na 100 muškaraca. Početak proces neravnoteže u spolnoj strukturi uslijed iseljavanja pokazuje i omjer između dobne i spolne strukture, prema kojemu je u županiji u dobnoj skupini 20 – 29 popisano 115 žena na 100 muškaraca, a u dobnoj skupini 30 – 39 107 žena na 100 muškaraca,[30] dok u jastrebarskom i karlovačkom kotaru omjer dobne i spolne strukture pokazuje posljedice intenzivnog iseljeničkog pro-

[27] Lakatoš, Josip. 1914. *Narodna statistika*: 3.

[28] Za potpunu sliku iseljeništva iz županije trebali bismo imati i preciznije podatke o useljavanju u županiju, koji nam također nedostaju. Prema posrednim podacima o "rodnom kraju" stanovništva, možemo zaključiti da je na porast popisanog prisutnog stanovništva 1900. utjecalo i nešto veće useljavanje u županiju, nego što je to bio slučaj u prethodnom desetljeću. Naime, 1890. 95,01% stanovnika županije bilo je ujedno i rodom iz nje, 2,68% bilo ih je rodom iz ostalih područja Hrvatske i Slavonije, 2,05% iz različitih dijelova Austro – Ugarske, a 0,11% iz inozemstva (HR – HDA, *Republički zavod za statistiku SRH*, f. 367, k. 10). Nasuprot tome, 1900. 94,88% stanovnika bilo je rodom iz županije, 3,55% iz Hrvatske i Slavonije, 2,08% iz Austro – Ugarske, a 0,13% iz inozemstva (HR – HDA, *Republički zavod za statistiku SRH*, f. 367, k. 19). Prema tome i ti podaci pokazuju lagano povećanje trenda useljavanja u županiju, iako je ono bitno zaostajalo za procesom iseljavanja. Ipak treba notirati da bi bez ovog laganog procesa useljavanja, razlika između porasta faktično popisanog stanovništva i porasta stanovništva na temelju prirodnog prirasta bila nešto veća.

[29] *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I, 1905*: 144.

[30] Ibid: 12..

TABLICA 6. Privremeno odsutno stanovništvo u Zagrebačkoj županiji 1910. (arhivski izvor)

KOTAR	PRISUTNO STANOVNIŠTVO			BROJ ODSUTNIH					UKUPNO ODSUTNIH
	m	ž	uk	HRVATSKOJ I SLAVONIJI	AUSTRO - UGARSKOJ	AMERICI	DRUGDJE U INOZEMSTVU	NEPOZNATO	
Dugo selo	10857	10940	21797	349	15	441	5	5	815
Dvor	13009	14056	27065	353	157	1391	10	5	1916
Glina	20810	23811	44621	1363	133	3528	11	28	5063
Gorica velika	16032	17423	33455	593	21	2287	1	21	2923
Jastrebarsko	17738	21372	39110	829	202	6982	36	28	8077
Karlovac	17128	21492	38620	1057	108	7847	28	53	9093
Kostajnica	14198	15177	29375	697	200	1302	17	20	2236
Petrinja	15612	16557	32169	940	132	1543	6	44	2665
Pisarovina	10217	12215	22432	554	35	2112	2	8	2711
Samobor	13390	14259	27649	824	92	1892	15	12	2835
Sisak	13493	14177	27670	400	44	873	16	6	1339
Stubica	18148	19283	37431	1475	140	902	17	20	2554
Sveti Ivan Zelina	16209	16379	32588	465	33	84	7	10	599
Topusko	12186	14428	26614	550	76	2642	7	32	3307
Zagreb	22320	22619	44939	1098	136	532	8	22	1796
GRAD									
Karlovac	8261	7851	16112	326	89	636	10	6	1067
Petrinja	3045	2441	5486	118	22	31		5	176
Sisak	3968	3913	7881	121	67	64	3		255
ŽUPANIJA UKUPNO	**246621**	**268393**	**515014**	**12112**	**1702**	**35089**	**199**	**325**	**49427**
Grad Zagreb	39737	39301	79038	552	284	44	64	18	962

Izvor: HR - HDA, *Republički Zavod za statistiku SRH*, f. 367, kut. 28, 1910.

cesa (u kotaru Jastrebarsko na 100 muškaraca u dobi 15 – 19 godina dolazilo je 107 žena, 20 – 39 godina 163 žene, a u dobi 40 – 59 godina 111 žena; u kotaru Karlovac na 100 muškaraca u dobi 15 – 19 godina dolazilo je 103 žene, u dobi 20 – 39 godina 167 žena, a u dobi 40 – 59 godina 123 žene)[31]

Značajan porast prekooceanskog iseljavanja zabilježen u desetljeću 1891. – 1900. pokazao se, međutim, samo uvertirom za pravo rasplamsavanje procesa iseljavanja koje je uslijedilo u prvom desetljeću 20. st.. Zagrebačka županija je i u desetljeću 1901. – 1910. nastavila bilježiti porast stanovništva, u najvećoj mjeri uzrokovan fazom demografskog razvoja u kojoj su se stope nataliteta još uvijek održavale na prilično visokoj razini, dok su stope mortaliteta bilježile stalno opadanje. To je rezultiralo visokim prirodnim prirastom, na temelju kojega je pretpostavljeni porast stanovništva županije 1910. u odnosu na 1900. trebao iznositi 14,58%, odnosno u apsolutnom broju 70 013 stanovnika.[32] Međutim, faktični porast popisanog stanovništva 1910. iznosio je 34 774 osobe u odnosu na 1900., odnosno 7,24%. S obzirom na činjenicu da niti u ovom desetljeću nije zabilježeno veće doseljavanje u županiju, iznesena razlika između pretpostavljenog porasta stanovništva na temelju ostvarenog prirodnog prirasta u županiji i faktično popisanog stanovništva, najvećim je dijelom bila posljedica iseljavanja stanovništva. I doista, podaci iz ***Tablice 6*** uvjerljivo nam posreduju sliku o daljnjoj intenzifikaciji procesa iseljavanja.[33]

Broj "privremeno odsutnih" u popisu stanovništva 1910. povećao se tako na gotovo 50000 osoba, što je u odnosu na 1900. bilo povećanje između 180% i 210% (ovisno o izvoru kojega uzimamo u obzir za 1900.). U odnosu na oko 3,5% udjela "privremeno odsutnih" u "prisutnom" stanovništvu 1900., sada se udio "privremeno odsutnih" povisio na 9,6% prema popisanom "prisutnom" stanovništvu u Zagrebačkoj županiji. Iako se na apsolutnoj razini broj "privremeno odsutnih" iz županije povećavao i na prostoru Hrvatske i Slavonije i na području Austro–Ugarske, posebno se intenzivno nastavio proces iseljavanja izvan granica Monarhije te je sada već 71,4% popisanih "odsutnika" boravilo u inozemstvu. Ujedno, broj popisanih "odsutnika" u inozemstvu povećao se u odnosu na 1900. i do 250%, pri čemu je od čitavog broja "odsutnika" u inozemstvu, 99,44% popisano kao "odsutno u Americi".

---

[31] HR – HDA, *Republički zavod za statistiku SRH*, f. 367, k. 19.

[32] *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I, 1905*: 152.; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, *sv. II, 1906. - 1910*. 1917. Zagreb: Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu: 118

[33] Prema podacima o "rodnom mjestu" stanovništva, u županiji je 1910. popisano 94,13% stanovništva rođenog na području županije, 3,73% rođenog u ostalim područjima Hrvatske i Slavonije, 1,86% rođenih na području Austro – Ugarske i 0,24% rođenih u inozemstvu. To u svakom slučaju nisu znatne promjene u odnosu na podatke o "rodnom kraju" stanovništva iskazane u popisu 1900. (HR – HDA, *Republički zavod za statistiku SRH*, f. 367, k. 31).

Podaci na razini županije preslikavaju se i na kotarskim razinama. Godine 1910. nije bilo niti jednog kotara koji bi u apsolutnom ili relativnom smislu imao niže udjele "privremeno odsutnih" nego što ih je imao 1900.[34] I dalje su prednjačili u iseljavanju kotarevi Karlovac i Jastrebarsko u kojima je kao "odsutno" sada bilo popisana 1/5 stanovništva, a slijedili su ih kotarevi koji su bili u potpunosti (Topusko[35] s udjelom "privremeno odsutnih" od 12,43%, Glina 11,35%, Petrinja 8,28%, Kostajnica 7,61%, Dvor 7,08%) ili jednom svojim dijelom (Pisarovina 12,09%) na području bivše Banske krajine. U prvom desetljeću 20. st. tim kotarevima su se također velikim rastom iseljeništva pridružili i kotarevi Samobor (udio "odsutnika" u popisanom stanovništvu od 12,64%), Velika Gorica (8,74%) i Stubica (6,82%). I kotarevi Zagreb, Sisak i Dugo Selo zabilježili su znatan porast iseljenika, ali ipak s njihovim udjelom nižim od 5% u odnosu na prisutno stanovništvo u tim kotarevima, dok je kotar s uvjerljivo najnižim udjelom "privremeno odsutnih" bio Sveti Ivan Zelina (1,84%). Od gradova u županiji i dalje je najviši udio "odsutnika" imao Karlovac (6,62%), dok je Sisak bilježio 3,24%, a Petrinja 3,21% "odsutnika". U sklopu teritorija Zagrebačke županije, ali upravno izdvojen iz nje nalazio se i glavni grad Hrvatske i Slavonije, Zagreb, koji je kao mjesto najveće razine imigracije u Kraljevini pokazivao nisku razinu kategorije "privremeno odsutnog" stanovništva (1,22%), te je k tome imao niži broj "odsutnika" izvan granica Monarhije (11,23% svih "odsutnika") i još niži broj prekooceanskih iseljenika (4,57% svih "odsutnih"). Drugačiju strukturu iseljenika, s manjim udjelom onih koji su iseljavali izvan granica Monarhije (a to je, kako smo imali prilike vidjeti, značilo u golemoj većini iseljavanje u Sjevernu Ameriku), pokazivali su i gradovi Petrinja (17,61% iseljenih izvan Monarhije) i Sisak (26,27%), kao i kotarevi Sveti Ivan Zelina (15,19% "odsutnih" izvan granica Austro–Ugarske Monarhije), Zagreb (30,07%) i Stubica (35,98%). Iseljenički kontingenti iz tih kotareva uobičajeno su u većem opsegu migrirali unutar granica Hrvatske i Slavonije, poglavito prema gradu Zagrebu, ali u odnosu na prijašnje popise, i u tim kotarevima treba primijetiti značajan porast udjela prekooceanskog iseljeništva. Počevši od kotara Dugo

[34] Jedini izuzetak u tome činio je grad Karlovac. Međutim, i na njegovom području značajno je porastao broj "odsutnika" u apsolutnom smislu te je pad udjela "privremeno odsutnih" u odnosu na prisutno stanovništvo 1910. bio prvenstveno rezultat upravno–teritorijalnih promjena, kojima su dvije upravne općine (Banija i Švarča), do tada administrativno podređene karlovačkom kotaru, pripojene gradu Karlovcu. Iz istog razloga, grad Karlovac je u odnosu na 1900. i 1910. zabilježio značajan porast stanovništva, dok je istovremeno kotar Karlovac zabilježio značajan pad. Ipak, promatramo li stanovništvo kotara Karlovac 1910. u njegovim granicama iz 1900., tada je i taj kotar zabilježio porast stanovništva od 3,63%). Sličan slučaj dogodio se i u kotaru Velika Gorica, koji je 1910. zabilježio pad popisanog prisutnog stanovništva zbog izdvajanja dviju upravnih općina iz nadležnosti toga kotara i njihovog pripajanja kotaru Zagreb.

[35] Kotar Topusko je zapravo bio bivši kotar Vrginmost. Njegov teritorijalni opseg je ostao isti, ali je 1909. sjedište kotarske vlasti bilo preseljeno iz Vrginmosta u Topusko.

Selo (54,72%), svi ostali kotarevi bilježili su većinski kontingent iseljenika izvan granica Monarhije (Petrinja 58,12%, Kostajnica 58,99%, Sisak 66,39%, Samobor 67,27%, Glina 69,90%, Dvor 73,12%, Pisarovina 77,98%, Velika Gorica 78,28%, Topusko 80,10%, Karlovac 86,61%, Jastrebarsko 86,89%), a njima se pridružio i grad Karlovac (61,48%).

Usporedimo li demografska kretanja s procesom iseljavanja na kotarskoj razini, primjećujemo korelaciju između niže stope porasta stanovništva i više stope iseljavanja. Tako su se među kotarevima u kojima je 1910. zabilježen niži porast stanovništva u odnosu na županijski prosjek nalazili kotarevi Jatrebarsko (porast stanovništva od 0,90%), Pisarovina (2,58%), Karlovac (3,63%, računamo li i 1910. kotarske granice kakve su bile za vrijeme popisa 1900.), Glina (5,11%), Topusko (6,30%), Petrinja (6,72%), koji su svi imali značajne udjele "odsutnog" stanovništva. Doduše, ispodprosječan porast stanovništva u odnosu na 1900. bio je zabilježen i u kotarevima Sisak (4,65%) i Dugo Selo (5,48%), gdje je, međutim, tim rezultatima pridonio i ispodprosječan prirodni prirast tih kotareva, koji je ipak bio na koncu viši od faktičnog porasta stanovništva u tim kotarevima (na osnovi prirodnog prirasta, porast stanovništva u kotaru Sisak bio je pretpostavljen na 7,58%, a u kotaru Dugo Selo na 8,68%). Iznadprosječan porast stanovništva od 10,79%, kotar Samobor, unatoč visokom udjelu "odsutnika", imao je zahvaliti prvenstveno vrlo visokom prirodnom prirastu (s pretpostavljenim porastom stanovništva od 20,04%, to je bio kotar s najvišim prirodnim prirastom u županiji u razdoblju 1901. – 1910.). Na sličnim razlozima svoj porast stanovništva temeljli su i kotarevi Stubica (faktični porast od 10,70% uz pretpostavljeni porast na temelju prirodnog prirasta od 19,40%), Kostajnica (faktični porast od 9,14% uz pretpostavljeni porast na temelju prirodnog prirasta od 17,71%) i Dvor (faktični porast od 8,65% uz pretpostavljeni porast na temelju prirodnog prirasta od 19,57%). Kotarevi Sveti Ivan Zelina i Zagreb svoj su porast stanovništva (13,19%, odnosno 12,34%), osim na prirodnom prirastu (u prvom je pretpostavljeni porast na temelju prirodnog prirasta iznosio 17,14%, u drugome 11,05%) temeljili ipak i na ispodprosječnom udjelu "odsutnika" u odnosu na županijski prosjek, dok je i kotar Velika Gorica lagano iznadprosječni porast stanovništva 1910. (8,79%, računamo li taj kotar u granicama iz 1900.) postigao unatoč pojačanom opsegu emigracije i lagano iznadprosječnim prirodnim prirastom (porast kotara na temelju prirodnog prirasta iznosio bi 15,24%). U svakom slučaju, osim gradova županije, koji su kontinuirano pokazivali niske razine prirodnog prirasta i koji su rast stanovništva temeljili na većem useljavanju, samo je kotar Zagreb 1910. pokazivao viši faktični porast stanovništva od porasta na temelju prirodnog prirasta.[36] U tom općem procesu

[36] Što je prvenstveno bila posljedica već spomenutih upravno–teritorijalnih promjena, kojima su kotaru Zagreb bile utjelovljene nove upravne općine, izdvojene iz kotara Velika Gorica.

nepobitno je sve intenzivniji proces iseljavanja igrao važnu ulogu.

Osvrnemo li se na sve u ovome radu do sada iznijete brojke o opsegu iseljavanja iz Zagrebačke županije, primjećujemo da su one iznijete na temelju podataka iz popisa stanovništva te da su se dodatno pokušale verificirati aproksimativnim odnosom između pretpostavljenog porasta stanovništva na temelju prirodnog prirasta stanovništva i porasta zabilježenog faktičnim popisivanjem prisutnog stanovništva. Međutim, sve brojke koje smo iscrpljivali iz popisa stanovništva pružaju nam stanje kakvo je postojalo u vrijeme provođenja popisa, odnosno stanje kakvo je postojalo u strogo određenom razdoblju provođenja popisa. Stoga one imaju vrijednost za naše razmatranje razmjera procesa iseljavanja, njegovog učinka na porast stanovništva, demografske i socijalne strukture određenih područja, ali nam ne pokazuju precizno broj iseljenika. Za takav pothvat trebali bismo imati dostupne barem godišnje serije podataka, no problem je što se kontinuirana statistika iseljavanja u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji počela voditi tek od 1898. Zbog toga iz Statističkih godišnjaka možemo iščitati da je u razdoblju 1901. – 1910. s područja Zagrebačke županije iselilo 41 485 osoba. Ta statistika obuhvaćala je samo osobe koje su iselile izvan granica Hrvatske i Slavonije, i po njoj je u Ameriku iselilo u tom razdoblju 41 112 osoba (99,10% svih iseljenih), dok je još 168 osoba iselilo u ostale zemlje izvan Austro–Ugarske Monarhije.[37] Isti izvor pruža nam podatke i o povratnicima iz iseljeništva u istome vremenskom razdoblju te nam posreduje brojku od 13 684 povratnika (od toga 13 663 iz Amerike).[38] U arhivskim podacima popisa iz 1910. nalazimo, pak, brojku od 18 251 povratnika iz Amerike u Zagrebačkoj županiji, od kojih je njih 16 127 iskazalo da su u Americi boravili jedanput, 1668 dvaput, a njih 456 boravilo je u Americi tri ili višeput.[39] Ova potonja statistika ne kolidira s onom iskazanom u *Statističkim godišnjacima*, jer ona nije ograničena na razdoblje prvog desetljeća 20. st., ali nam oba ova izvora pomažu utvrditi, kako razmjere povratka prekooceanskih iseljenika, tako i problematičnost utvrđivanja preciznog broja iseljenika bez postojanja detaljnijih vremenskih serija podataka. Naime, kako su neke osobe u emigraciju odlazile više put, razlikuje se broj odlazaka u iseljeništvo od samog broja iseljenika, a kada i govorimo o broju iseljenika ne možemo zanemariti i povratnike. Iz tih svih razloga, očekivano je da je broj iseljenika koji nam iskazuju godišnje serije podataka za razdoblje 1901. – 1910. viši nego je to broj koji iskazuju pojedini popisi stanovništva. Ono što ostaje problematičnim jest činjenica koju smo naglasili u uvodnom

---

[37] *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I, 1905*: 244.; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. II, 1906. – 1910*: 200.

[38] *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. I, 1905*: 249.; *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, sv. II, 1906. – 1910*: 205.

[39] HR – HDA, *Republički zavod za statistiku SRH*, f. 367, k. 29.

dijelu našega rada, a to je ilegalno iseljavanje bez propisanih putovnica koje često nije ostalo zabilježeno kod službenih organa niti u službenoj statistici. Tako je, primjerice, suvremenik intenzivnog iseljeničkog gibanja iz Hrvatske i Slavonije, Josip Lakatoš, prikupljajući podatke iz različitih izvora, došao do brojke od 57 110 iseljenih u Ameriku s područja Zagrebačke županije u razdoblju 1901. – 1910.[40] Podatke o iseljenima u Ameriku donosili su od 1896. i županijski izvještaji. Prema tim Izvještajima, u razdoblju 1901. – 1910. iz Zagrebačke županije iselilo je 152 187 stanovnika.[41] Problem je što u tim izvještajima nije nigdje navedena metodologija prikupljanja podataka. Njihovi podaci, kao što je lagano primijetiti, u izrazitoj su diskrepanciji sa svim ostalim tipovima izvora koje smo do sada iznijeli i ima elemenata po kojima se čine pretjeranima.[42]

Kao što smo već vidjeli pri razmatranju rezultata prethodnih popisa, u kategoriji "privremeno odsutnih" osoba dominirali su muškarci. To se nastavilo i u doba najveće ekspanzije iseljavanja pa je 1910. među "privremeno odsutnima" u Americi popisano 90,67% muškaraca. Isto tako, dominantan je među prekooceanskim iseljenicima bio udio osoba starih između 24 i 59 (62,01%), a zatim onih između 16 i 24 (32,89%).[43] Takve neravnoteže u spolnoj i dobnoj strukturi iseljenika ostavljale su značajne posljedice na iseljeničke krajeve. Iseljavalo je stanovništvo u najpotentnijim radnim godinama. S obzirom da je prema strukturi zvanja i zanimanja, 1910. još uvijek 88,55% stanovnika Zagrebačke županije ovisilo od poljoprivredne proizvodnje, posve je jasno da i bez izričite povezanosti između iseljenika i njihove strukture zanimanja u izvorima, možemo zaključiti kako je većinom iseljavalo stanovništvo koje se bavilo agrarnom djelatnošću. Štoviše, u svojim podacima, za koje ne navodi izvore, Lakatoš iznosi da je 1900. – 1912. oko 80% iseljenika potjecalo iz agrarnih djelatnosti, a po zastupljenosti su ih u iseljeništvu slijedili obrtni pomoćnici.[44] Ukoliko je vjerovati Lakatošu, onda je zapravo iseljavao i iznadprosječan udio osoba koje su se bavile neagrarnom djelatnošću u odnosu na ukupnu strukturu zvanja i zanimanja u županiji. U svakom slučaju, s

[40] Lakatoš, Josip. 1914. *Narodna statistika*: 65.

[41] *Izvješća o stanju javne uprave u Županiji zagrebačkoj*. 1897. – 1915. Zagreb: Zagrebačka županija.

[42] Primjerice, prema podacima u tim Izvještajima, iz kotara Karlovac u razdoblju 1901. – 1910. Iselilo se 43 557 ljudi, a iz kotara Jastrebarsko 41 602. To je više ljudi nego što su ti kotarevi imali popisanog stanovništva 1910. Te brojke se čine prevelike čak i ako uzmemo u obzir povratnike, kao i ljude koji su više put odlazili u Ameriku. Tako je u kotaru Karlovac 1910. popisano 3170 osoba koje su jedanput bile u Americi te 511 osoba koje su u nju putovale dva ili više put, dok je u kotaru Jastrebarsko popisano 2456 povratnika koji su bili jedanput u Americi te 669 osoba koje su emigrirale u Ameriku dva ili više put.

[43] HR – HDA, *Republički zavod za statistiku SRH*, f. 367, k. 28.

[44] Lakatoš, Josip. 1914. *Narodna statistika*: 65.

obzirom na dobnu strukturu iseljenika, možemo zaključiti kako je iseljavalo i relativno obrazovanije stanovništvo od prosjeka. To je, uostalom, bio i dio odredbi imigrantskih zemalja koje su nastojale ograničiti priljev nepismenog stanovništva. Pogledamo li podatke o pismenosti u Zagrebačkoj županiji 1910. , vidimo da je u stanovništvu iznad 6. godine starosti bilo 39,84% pismenih. Muškaraca iznad 6. godine bilo je pismeno 52,83%, a žena 28,12%. Međutim, usporedimo li omjer pismenosti prema dobnim skupinama, izračunavamo da su u muškom stanovništvu iznadprosječno bili pismeni popisani u dobnoj kategoriji 15 – 19 godina (67,90%) i 20 – 39 godina (59,20%), dok je u dobnoj kategoriji 40 – 59 godina bilo pismeno 42,08% muškaraca. U ženskoj populaciji, u dobi 15 – 19 godina bilo je pismeno 40% žena, u dobi 20 – 39 godina 28,56%, a u dobi 40 – 59 godina 16,39% žena.[45] Razmatrajući Lakatoševe podatke, ali i odredbe imigrantskih zemalja, možemo pretpostaviti da su među iseljeničkom populacijom udjeli pismenih bili možda još i viši od udjela popisanih u iznesenim dobnim skupinama u Hrvatskoj i Slavoniji.

Kao što smo bili vidjeli analizirajući popis stanovništva 1900., intenzivno iseljavanje doprinosilo je snažnijoj neravnoteži omjera spolova u župniji. Dok je na razini čitave županije Zagrebačke 1900. omjer muškog i ženskog stanovništva bio u ravnoteži (na 100 muškaraca dolazile su 102 žene), 1910. omjer je snažno naginjao u korist žena (na 100 muškaraca dolazilo je 110 žena). U svim kotarevima županije žene su činile većinu stanovništva, ali kotarevima Karlovac (1910. na 100 muškaraca dolazilo je 126 žena) i Jastrebarsko (121 žena na 100 muškaraca), kao kotarevima koji su pokazivali izrazitu neravnotežu među spolovima i u popisu 1900. pridružili su se i kotarevi Pisarovina (120 žena na 100 muškaraca), Topusko (119 žena na 100 muškaraca), Glina (115 žena na 100 muškaraca). Ipak, do punog značaja spolna neravnoteža dolazi kada se ona promotri u kombinaciji s dobnom strukturom stanovništva. Tada vidimo da je u Zagrebačkoj županiji u dobnoj skupini 15 – 19 godina dolazilo 114 žena na 100 muškaraca, 20 – 29 godina 148 žena na 100 muškaraca, 30 – 39 godina 126 žena na 100 muškaraca, a u dobnoj skupini 40 – 49 godina 108 žena na 100 muškaraca.[46] U najiseljeničkijim kotarevima te su brojke poprimale doista ekstremne razmjere.

Intenzivno iseljavanje stanovništva nastavilo se, bez obzira na sve jače restrikcije, poglavito potaknute od vojnih vlasti, sve do početka Prvoga svjetskoga rata. U službenim statističkim podacima, zabilježeno je da je u razdoblju 1911. – 1914. iz Zagrebačke županije u Sjevernu Ameriku iselilo 10 119 osoba, u europske zemlje iselila je 81 osoba, u izvaneuropske zemlje (osim Sjeverne Amerike) 26 osoba, dok je na područja Austro–Ugarske iselilo 384 stanovnika Zagrebačke županije. Pogledamo li iseljenike u Sjevernu Ameriku, u ovom razdoblju najviše

[45] HR – HDA, *Republički zavod za statistiku SRH*, f. 367, k. 31.

[46] *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, *sv. II, 1906. – 1910*: 12.

upada u oči što su 28% iseljenika činile žene. Očito su to najvećim dijelom bile supruge iseljenika koji su odlučili trajno ostati u Sjevernoj Americi. Početkom Prvoga svjetskoga rata, mogućnost iseljavanja gotovo je u potpunosti bila onemogućena pa su tako u razdoblju do 1918. iz Zagrebačke županije zabilježene još samo dvije iseljenice, i to 1915. (jedna je iselila u Sjevernu Ameriku, a jedna u Europu). Prema socijalnoj i dobnoj strukturi, iseljenici u razdoblju 1911. – 1914. nisu odudarali od prijašnjih iseljeničkih kontingenata.[47]

5. Zaključna razmatranja

Istraživanje iseljeništva svakako je vrlo složen istraživački zadatak. Iako je hrvatska historiografija iseljeničkim procesima na području Hrvatske u drugoj polovici 19. st. dala do sada zamjetnu pažnju te je okvirno detektirala brojčane razmjere iseljavanja, područja intenzivnog iseljavanja, kao i glavne uzroke iseljavanja, mišljenja smo kako je istraživanju fenomena iseljeništva potrebno pristupiti segmentiranije (na socijalnoj, demografskoj, teritorijalnoj) razini, kako bi se u ograničenom prostoru znanstvenoga rada, moglo obuhvatiti i kritički komparirati i valorizirati više dostupnih izvora. U ovome radu to smo pokušali napraviti podvrgavajući analizi jedan uži teritorijalni segment Kraljevine Hrvatske i Slavonije u razdoblju između 1880. i 1918. – Zagrebačku županiju. Ta županija činila se pogodna za analizu jer je predstavljala teritorijem najveću i brojem stanovnika najmnogoljudniju županiju u Hrvatskoj i Slavoniji, bila je sastavljena od teritorija koji su pripadali i bivšoj civilnoj Hrvatskoj i bivšoj Vojnoj krajini, a u sklopu njezinog teritorija nalazio se i glavni grad Kraljevine, Zagreb. Analiza dostupnih izvora pokazala je da je upravo desetljeće u kojemu je Zagrebačka županija formirana (1886.) ujedno bilo i razdoblje u kojemu je započelo značajnije iseljavanje s njezina područja, i to ne samo prema drugim krajevima Hrvatske i Slavonije ili Austro–Ugarske, nego i prema prekooceanskim destinacijama. Tome je pogodovao niz uzroka, u kojima su se međusobno isprepletali i uzajamno poticali deklarativno uvođenje liberalnog građanskog sustava s načelom osobno slobodnog i odgovornog pojedinca, nerazvijena gospodarska struktura dominantno ovisna o poljoprivrednoj proizvodnji - tržišno nerazvijenoj, izuzetno ranjivoj prema elementarnim nepogodama i akutnim gospodarskim krizama, obilježenoj malim, nerentabilnim gospodarstvima i opterećena sve jačim poreznim pritiskom – i nesposobna adekvatno razvijati urbana središta - te demografska ekspanzija stanovništva. Izraziti prirodni prirast 1880–ih, Zagrebačku županiju je osim kao

[47] HR – HDA, *Republički zavod za statistiku SRH*, f. 367, k. 165.

najmnogoljudniju, pozicionirao i na drugo mjesto u Hrvatskoj i Slavoniji prema gustoći stanovništva omjerenoj prema cijeloj površini (odmah iza Varaždinske županije) i na treće mjesto prema gustoći stanovništva na km² poljodjelske površine (iza Varaždinske i Ličko–krbavske županije). Kada tome dodamo da su u županiji poljodjelske površine činile 46,25% ukupne površine te da su samo tri kotara imala više od 50% udjela poljodjelske površine u svom ukupnom teritoriju (Dugo Selo, Glina i Velika Gorica) , tada strukturalni okvir agrarne prenapučenosti postaje još jasniji. "Ventili" koji su se otvorili radi odljeva viška stanovništva prvo su bili usmjereni još uvijek prema krajevima unutar same Kraljevine. To se pogotovo odnosilo na sjeverne kotareve županije, iz kojih je stanovništvo odlazilo na rad u istočne županije Hrvatske i Slavonije, kao i u grad Zagreb. S druge strane, proces iseljavanja u prekooceanske zemlje svoj je "kotač zamašnjak" dobio u zapadnim i južnim kotarevima županije, koji su se teritorijalno "naslanjali" na isto tako iseljenička područja Ličko–krbavske i Modruško–riječke županije te su dugotrajnije bili povezani s rutama prema Primorju. Jednom započet, a kontinuirano praćen lošim gospodarskim i socijalnim prilikama, proces prekooceanskog iseljavanja nastavio je i sam sebe generirati, ne jenjavajući u onim krajevima županije u kojima je inicijalno i započeo, ali postupno se šireći i na ostale predjele županije. Zastoje iseljeničke ekspanzije tek bi povremeno prouzročile akutne gospodarske krize u imigrantskim zemljama, ali konačno zaustavljanje uzrokovao je Prvi svjetski rat. S obzirom na mnogo jače restrikcije koje su putem uvođenja iseljeničkih kvota uslijedile po završetku Prvoga svjetskoga rata, i općenito promijenjene političke prilike, opseg i putovi emigracije morali su se promijeniti, pa je opravdano smatrati razdoblje 1880. – 1914. svojevrsnom zasebnom etapom u iseljeničkim procesima iz Hrvatske i Slavonije. U tom razdoblju, Zagrebačka županija je u "privremeno odsutnom stanovništvu" Hrvatske i Slavonije sudjelovala od 19,22% 1890. do 24% 1910., ali je u "odsutnom stanovništvu u inozemstvu" imala mnogo više udjele (1890. 24,47%, 1900. 36,20%, a 1910. 28,63%) U radu smo pokušali elaborirati kako je vrlo teško precizno odrediti broj iseljenika. Izvori nam često pružaju proturječne podatke. Ipak, mišljenja smo da nam popisi stanovništva svojim podacima o "privremeno odsutnom" stanovništvu pružaju okvirno pouzdanu sliku razmjera iseljavanja i njegove dinamike u pojedinim područjima, iako treba imati na umu kako oni popisuju stanje samo u vrijeme provođenja popisa te je svakako broj iseljenika bio viši od brojaka koje nam pokazuju popisi stanovništva. Popisni podaci o "privremeno odsutnom" stanovništvu, dodatno se mogu verificirati i izračunavanjem odnosa između porasta stanovništva putem prirodnog prirasta i porasta faktično popisanog stanovništva. S druge strane, godišnji serijski podaci koje posjedujemo za razdoblje 1899. – 1914., iako niti oni ne obuhvaćaju cjelokupno iseljeništvo, posreduju nam podatke o broju odlazaka u iseljeništvo, a ne isključivo o broju iseljenika, jer su se mnogi ljudi vraćali pa

zatim ponovno iseljavali i po nekoliko puta. Jednako značajno kao i sam broj iseljenika, koji ćemo vrlo teško ikada precizno utvrditi jest njihova spolna, dobna i socijalna struktura. Ona nam svakako pomaže u promatranju kakve posljedice je intenzivno iseljavanje ostavljalo na iseljeničke krajeve. I za Zagrebačku županiju je analiziranjem tih podataka utvrđena spolna i dobna neravnoteža kao posljedica iseljeničkog procesa. Županiju su napuštali u najvećoj mjeri ljudi u najproduktivnijoj životnoj dobi, vjerojatno i relativno obrazovaniji od prosjeka županije. Svi navedeni problemi, koji i u razmatranju iseljeništva jedne županije ostaju nužno samo općenito naznačeni, zahtijevaju daljnja još segmentiranija istraživanja koja bi mogla dovesti do detaljnijih spoznaja, kako o razmjeru iseljavanja, tako i o njegovim specifičnim uzrocima i posljedicama u pojedinim sredinama.

Izvori:

(1880.). *Popis žiteljstva 1880*. Zagreb: Tiskara Narodnih novina.

(1882.). *Nekoji rezultati popisa žiteljstva od 31. prosinca 1880.*

(1883.). *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji.*

(1891.). *Popis žiteljstva 1890*. Zagreb: Kralj. zem. statistički ured.

(1897. - 1915.). *Izvješća o stanju javne uprave u Županiji zagrebačkoj*, Zagreb: Zagrebačka županija.

(1898.). *Popis gospodarstva i stoke od 31. prosinca 1895*. Zagreb: Kralj. zemaljski statistički ured.

(1902.). *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1900. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Kralj. zem. statistički ured.

(1913.). *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. I 1905. Zagreb: Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu.

(1914.). *Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb: Kralj. zem. statistički ured.

(1917.). *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, sv. II 1906. - 1910. Zagreb: Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu.

ZORIČIĆ, Milovan (1891.). "Predbježni rezultati popisa žiteljstva g. 1890. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji", u: *Viestnik kr. statističkoga ureda u Zagrebu*, knj.I, sv. I, str. 3 - 10.

Literatura:

(1886.). "U Ameriku!", *Obzor*, 16.VII.1886., br. 160, god. 27, str. 3.

(1887.). "Iz podžupanije karlovačke putuju seljaci u Ameriku". *Obzor*, 12.III.1887., br. 58, god. 28, str. 1 – 2.

(1891.). "Uprava i izseljavanje". *Obzor*, 9.IV.1891., br. 80, god. 32, str. 1 – 2.

(1900.). "Polazak u Ameriku", *Obćinar*, 14.VII.1900., br. 28, god. 18, str. 218 – 219.

(1901.). "Ode na narod u Ameriku". *Obzor*, 11.III.1901., br. 58, god. 42, str. 3.

ANTIĆ, Ljubomir (1992.). *Hrvati i Amerika*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za primijenjena društvena istraživanja Sveučilišta.

ČIZMIĆ, Ivan (1974.-1975.). "O iseljavanju iz Hrvatske u razdoblju 1880 - 1914.", *Historijski zbornik*, Zagreb, god. 23 – 24, str. 27 - 47.

ČIZMIĆ, Ivan (1998.). „Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku kao dio europskih migracijskih tijekova", *Društvena istraživanja*, god. 7, br. 1 – 2 (33 - 34), str. 127 – 146.

DIZDAR, Zdravko, LEČEK, Suzana (2003.). *Zagrebačka županija*. Zagreb: Zagrebačka županija.

GROSS, Mirjana, SZABO, Agneza (1992.). *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih 19. st.*. Zagreb: Globus.

LAKATOŠ, Josip (1914.). *Narodna statistika*. Zagreb: Vlastita naklada.

LANG, Milan (2009.). Samobor: *Narodni život i običaji*. Samobor: Grad Samobor, Gradska knjižnica Samobor, Meridijani. (pretisak).

MASSEY, Douglas, S. (1988) „Economic Development and International Migration in Comparative Perspective", *Population and Development Review*, vol. 14, No. 3, pp. 383 – 413.

NEJAŠMIĆ, Ivica (1990.) „Iseljavanje iz Hrvatske u evropske i prekomorske zemlje od sredine 19. st. do 1981. - pokušaj kvantifikacije", *Migracijske teme*, god. 6, br. 4, str. 511 - 526.

SMREKAR, Milan (1902.). *Priručnik za političku upravnu službu u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, sv. III. Zagreb: Ignjat Granitz.

SZABO, Agneza (1992.). "Iseljavanje pučanstva iz Banske Hrvatske u Sjevernu Ameriku i druge prekomorske zemlje između 1901. i 1910.", u: Zdravko Sančević (gl. ur.), *Susret svjetova (1492.-1992.): Hrvati i Amerike)*. Zagreb: Institut za razvoj i međunarodne odnose, str. 181 - 189.

Zoričić, Milovan (1880). *Popis žiteljstva godine 1880.* Zagreb: Tiskara "Narodnih Novinah".

ZORIČIĆ, Milovan (1890). *Popis žiteljstva godine 1890.* Zagreb: Tipografski zavod "Narodnih Novina"

ZORIČIĆ, Milovan (1900.a.). "Porast žiteljstva poslje 1890.". *Viestnik kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu*, knj. II, str. 99 – 102.

ZORIČIĆ, Milovan (1900.b.). "Naši izseljenici u sjedinj. državama američkim". *Viestnik kr. zemaljskog statističkog ureda u Zagrebu*, knj. II, str. 108.

ZORIČIĆ, Milovan (1900.c.). "Naši izseljenici u sjedinjenim državama američkim". *Občinar*, 23.VI.1900., br. 25, god. 18, str. 194.

EMIGRATION FROM THE ZAGREB COUNTY FROM 1880 TILL 1918 IN THE CONTEXT OF SELECTED DEMOGRAPHIC SOURCES

By Danijel Vojak – Filip Tomić, Zagreb

Summary

Emigration from the Zagreb County began in the 1880s, primarily as a result of serious economic conditions. Croatian authorities slowly reacted in respect to this phenomenon, and one of the reactions was establishing the Statistical Office in Zagreb at the end of the 19th century with the task to statistically analyze and monitor the extent of that emigration. The impossibility to carry out accurate statistical analyses and monitoring of the impact of emigration from the Zagreb County in the said period resulted in significant differences as to estimated numbers of emigrants given in the related literature. In order to understand the process and the extent of emigration from the Zagreb County, this paper gives an analysis based on published statistical sources, Statistical Yearbooks, Reports of the Zagreb County published censuses dating from 1880 till 1910, and unpublished statistical sources from the Croatian State Archives. The analysis indicated that most of the population emigrated from the southern and south-eastern parts of the Zagreb County, such as the districts of Karlovac, Jastrebarsko, and Glina. At the same time, the lowest number of emigrants came from the northern districts, such as Sv. Ivan Zelina, Zagreb, Stubica, and Dugo Selo. Those were mostly younger men, mainly engaged in primary production, i.e. agriculture. Almost all overseas emigrants from the Zagreb County emigrated to the United States and Canada, and only a small number of them emigrated to the South American and overseas countries.

Key words: Zagreb County, overseas emigration, statistics